

Performa 2015. 2. szám

kultúratudományi és társadalomfilozófiai folyóirat

Főszerkesztő: Vajda Mihály

Szerkesztők:

Antal Éva

Kicsák Lóránt

Nemes László

Szabó Csaba

Olvasószerkesztő: Kalcsó Gyula

Technikai szerkesztő: Varga Attila

Webmester: Faa Balázs

Kapcsolat:performa@ektf.hu

Kiadja:

Eszterházy Károly Főiskola

Bölcsészettudományi Kara

ISSN xxx

Fény a jövőbe: a haldokló test politikai szerepei

Szokásosan a politika főként élő testekről szól – összegyűlt és szétosztatott, éhes és jól táplált, vándorló vagy letelepedett testekről. Egy testek nélküli világban nem lenne politika, nem lenne rá igény. Rendkívüli körülmények között azonban a haldokló test tölt be olyan politikai funkciót, amiről az élő még csak nem is álmodhat. Ilyen esetekben a meghalás egyszerű aktusa, azok körében, akik ennek tanúi lesznek, a döbbenet, az irtózás és a csodálat nyugtalanító keverékét idézi elő, ami leginkább egyfajta erőként írható le. A pusztá eltökéltség arra, hogy meghaljunk, éppúgy szembeszegül az emberi ésszel, mint alapvető ösztöneinkkel. Önként vállalt haláluk és elszántságuk, hogy valami olyat tegyenek, amire csak kevesen volnánk hajlandóak, az efféle cselekedetek végrehajtóit a kiválasztottság és transzcendencia aurájával veszi körül. Ezek az emberek boldogan tiporják sárba mindazt, ami az emberi életet lehetségessé teszi: a túlélési ösztönt, az önvédelem készítését és a halálfélelmet. Az önkéntes halál vállalói így olyan területen mozognak, ahol mások a szabályok, más logika működik. Ezért van, hogy néhányuk, mint az önmagát felgyújtó tunéziai Mohamed Bouazizi magával ragadja képzeletünket, elnyeri szimpátiánkat, sőt, néha hatással van még az életünkre is.

A kereszténység kora előtt Írországban létezett az ellenség megszegyenítésének egy olyan gyakorlata (*Troscadh*-nak vagy *Cealachan*-nak hívták), mely során valaki önmagát éhezette az illető küszöbénél, hogy így tiltakozzon valami igazságtalanság ellen, vagy így hajtsa be egy adósságot. Az ehhez mozgósított és alkalmazott erő bizonyosan az erők leginkább paradox fajtája: nem úgy végzel ellenfeleddel, hogy megölöd, hanem az önmagad megölésére való eltökéltséged győzi le. Minél passzívabb vagy, annál döntőbb a csapás. Az írek által az angolok ellen a huszadik században könyörtelenül bevetett éhségstrájkokat valószínűleg ez az ősi kelta szokás inspirálta.

Aki azonban a „meghalás művészetét” tökélyre vitte, nem Európából származik, hanem Indiából. Mahatma Gandhi a „halálig tartó koplalást” erőszakmentes ellenállási programja (*satyagraha*) lényegi részének tekintette. Bár a test támadó módon való használata, például egy csatában, meglehetősen bátor tett lehet, számára a legbátrabb dolog mégis az, amikor nem teszel semmit, és haldokló testedet teszed egy még hatékonyabb, szimbolikus fegyverré: „Karddal harcolni bizonyos fajta bátorságot kíván. Meghalni viszont sokkal bátrabb, mint ölni.” Ez a fajta bátorság nem könnyű. Szembemegy legmélyebb természetünkkel és ösztöneinkkel. A halál művészete nehéz műfaj, ami fájdalmat és türelmet igényel: „Ahogyan az erőszakra való felkészülésben meg kell tanulni a gyilkolás művészetét, az erőszakmentességre való felkészülés során meg kell tanulni a meghalás művészetét”.

Az erőszakmentesség legintenzívebb és leginkább kifejező formájában éhségstrájkot jelent, „halálig tartó koplalást”, ha szükséges. A világtól való visszavonulást pontosan úgy fejezed ki, hogy beszünteted annak felfalását – ez az önmegtagadás radikális tette, ami nem maradhat másoktól észrevétlen. Gandhi módszeresen alkalmazta mint tudatos politikai eszközt. „A tömeg tudatát nem tudod befolyásolni beszédek és írások révén – mondta – hanem csakis olyan valami által, amit a tömeg leginkább megért, azaz a szenvedés révén, aminek leginkább elfogadható módszere a koplalás.”

A spektrum túlsó szélén az öngyilkos robbantót találjuk, aki szintén haldokló testét használja arra, hogy politikai üzenetet közvetítsen. A robbantó annyi embert igyekszik megölni, amennyit csak lehetséges. A végső célja azonban nem az áldozatok pusztaságában keresendő, hanem abban, hogy egy olyan egyén (a sok közül az egyik) elborzasztó képét vetítse elénk, aki nem fél a haláltól, aki nem habozik a saját életét vagy bárki más életét adni az ügy érdekében. Ezek az emberek azt üzenik, hogy „élet és halál” urai, úgy csapnak le, akár a természeti katasztrófák: elkerülhetetlenül és válogatás nélkül. Ez a gondosan kiváltott felismerés az, ami a leginkább számít; az öngyilkos robbantók nagyon is jól tudják, hogy szigorú értelemben nem arathatnak katonai győzelmet. Ha győznek, győzelmük nem katonai stratégiának, hanem a szociálpszichológiának köszönhető.

Ezért az öngyilkos robbantó elsődleges célpontjait nem azok adják, akiket megölnék, hanem azok, akik előtt végrehajtják tetteiket. Bármit is tesznek, azt úgy teszik, mintha színpadon lennének: a maguk után hagyott videofelvételek a próbákról, a mise-en-scène jelenetek, a szokásos recitációk, az utólag kihelyezett plakátok és az őket támogató egész reklámpia – mindez strukturális része annak, amit az öngyilkos robbantók tesznek. Bizonyos mértékig ugyanez mondható el a *tokkotai* (kamikáze) pilótákról is, azzal a fontos finomítással, hogy ők csak katonai célpontokat támadnak. Azonban nem számít sokat, hogy valaki a testéhez erősít egy bombát vagy a teste egy bomba pusztaságának függelékévé válik; a test politikai használata mindkét esetben hasonló.

Gandhi „halálig tartó koplalása” egy pragmatikus politikai stratégia része volt. Az önmegtagadás aktusa volt, igen nagylelkű, mégis meghatározott politikai célt kívánt szolgálni; bármikor, amikor elérte a célját, Gandhi újra enni kezdett. Másrészt az öngyilkos robbantók a halállal kezdik és végzik, és a terrorral, amit tettek előidézik. Valahol e kettő között az önfelgyújtó a „tisztaság” azon elemét, melyet Gandhi önmegsemmisítő módszere képvisel, kombinálja az öngyilkos merénylő által megjelenített „robbanékony” vizualitással, miközben nem tartja meg sem az előző „pragmatizmusát”, sem az utóbbi tettének elítélendő természetét. Az önfelgyújtók által elénk tárta megkapó kép olyan valakié tehát, aki egy teljesen önzetlen áldozatot mutat be – olyan valaki, aki lefegyverzően nagylelkű, elfogulatlan, túl van a kicsinyes érdekeken, és mentes a gyakorlati célkitűzésektől. Bárhová is menjenek az önfelgyújtók, senkit nem visznek magukkal; haláluk lehet látványos és ádáz, de kizárólag az övék marad. A gesztushoz társult „fellobbanó hatás” ellenére, a legjobb mód az eltűnés aktusának leírására a „belobbanás” lehet: olyan ez, mintha a mértéktelen alázatosságtól áthatva mindannyian a semmibe akarnának „ellobbanni”.

Nem véletlen, hogy az önfelgyújtók gesztusának egyik legjellemzőbb sajátossága messze zengő némaságuk. A beszédes típus ellentétéként ezek az emberek soha nem tartanak beszédet a haláluk előtt; nincsenek híres „utolsó szavaik”. Ha valaha is tartottak szónoklatot, az észrevétlen maradt, és ez az, ami igazán beszédes. Az emlékezet mindig szelektív, megtalálja a módját annak, hogy a dolgokat értelmessé tegye. Például ami a legélesebben fennmaradt az emlékezetben Thích Quàng Đức önfelgyújtásáról (a vietnami buddhista szerzetes 1963 júniusában borította lángba magát, hogy így tiltakozzon a buddhisták kivégzése ellen a Ngô Đình Diem rezsim alatt), az a hátborzongató csend, amely rátelepedett a térre: ahogy lassan felvette a lótusz-pozíciót és egyetlen szó, egyetlen szükségtelen gesztus nélkül lassan eltűnt a lángokban. David Halberstam, a *New York Times* újságírója, aki szemtanúja volt az eseménynek, így számol be róla:

A lángok egy emberi lényből jöttek; teste lassan elsorvadt és összezsugorodott, feje elfeketedett és elszenesedett. A levegőt megtöltötte az égő emberi hús szaga; az emberi lények meglepően gyorsan égnék el. Hallottam a mögöttem gyülekező vietnamiak zokogását. [...] Ahogy égett, egyetlen izmát sem mozdította, egyetlen hangot sem adott ki, lelki nyugalma éles ellentétben állt a körülötte lévő jajveszékkel emberekkel.

Hasonlóképpen, nem tudjuk, mit mondott Jan Palach (a filozófushallgató, aki arról híres, hogy 1969 januárjában felgyújtotta magát Prágában), ha egyáltalán bármit is mondott, amint elemésztették a lángok. Arról sincs feljegyzés, hogy Mohamed Bouazizi, aki önfelgyújtása révén példátlan mértékű politikai lázadás kibontakozását segítette elő Észak-Afrikában, mondott-e valamit, miközben elégett. Illendő csönd övezi az ilyen cselekedetet; bármi más megbocsáthatatlanul disszonánsnak tűnne.

Azonban az, hogy az önfelgyújtók csendben maradnak, még nem jelenti azt, hogy cselekedetükről nem beszélnek, bátorságukról nem zengenek ódákat. Éppen ellenkezőleg: minél intenzívebb a csend, annál inkább vonzza a narratívát. Az önfelgyújtás talán a legcsendesebb performansz, ám olyan, ami történetért kiált.

Intermezzo. A tűz mindig is úgy ragadta meg az emberi képzeletet, ahogy csak kevés más dolog. Az általa felidézett gazdag szimbolikának köszönhetően a tűz kitüntetett pozícióra tett szert az elemek között. Így vagy úgy, a tűz képzelet alakította azt, ahogyan a világot tapasztaljuk és annak értelmet adunk; mintha csak valamennyi dolog (emberi, kozmikus és isteni) lényegét a tűz adná. *A tűz pszichoanalízise* című művében fejti ki Gaston Bachelard ezt az univerzális vonzerőt:

A tűz [...] kitüntetett jelenség, ami mindenre magyarázatot tud adni. [...] A tűz az ultra-élő elem. Bensőséges és univerzális. A szívünkben él. Az égben él. A létezők mélyéből tör elő, és a szeretet melegét kínálja. [...] Ez ragyog a Paradicsomban. Ez éget a Pokolban. Kedvesség és kínzás. Főzés és apokalipszis.

Nem csoda, ha néhány kultúrában a „tűzben lelt halál” nem igazi halálnak számít, hanem egy új élet kezdetének, kapunak a létezés egy magasabb formája felé. Feljegyezték például, hogy az ókori görög filozófus, Empedoklész, halhatatlanságának bizonyítására a távozás e módját választotta (egy aktív vulkánba vetette magát). Az önfelgyújtás megengedett a Mahájána buddhizmus bizonyos formáiban is. Például a Lótusz Szútrában van egy történet az orvoskirály Bódhiszattváról, aki lángokba borította magát a test végső megtagadásának formájaként. Különös módon ez az elbeszélés – közvetlenül vagy közvetve – nem csupán Thích Quảng Đức-ot inspirálta más vietnami szerzetesekkel és szerzetesnőkkel együtt, akik a vietnami háború idején gyújtották fel magukat, hanem számos önfelgyújtót Indiában is.

Az önfelgyújtást (mint a politikai tiltakozás egy formáját) mindez különösen alkalmassá teszi a „mitizálásra”. A „víz általi halál”, mondjuk, soha nem tehetne szert hasonló jelentőségre. Ebben az olvasatban az önfelgyújtók nem csupán megtagadják a testet és az életet, de egyúttal másokat is segítenek: ugyanaz a tűz, ami elemészteti a testüket, embertársaikat szolgálja abban, hogy jobban lássanak és rátaláljanak saját útjukra. Az önfelgyújtók mindig a „sötétség korában” bukkannak fel, egyfajta gyertyává változtatják

testüket, másokat segítve a helyes út megtalálásában. Ebből a szempontból rendkívül fontos, hogy Jan Palach búcsúlevelét egyszerűen így írta alá: „Első Számú Fáklya”. Az önfelgyújtó tette már-már egy alkímiai átalakuláshoz hasonlatos: a húst fénnyé, az anyagot szellemmé változtatja. Ennek eredményeként – bár talán teljesen hatalom nélküliként kezdte – a legnagyobb hatalom pozíciójába kerül: úttörővé, alapító figurává válik, olyasvalakivé, akiben a többiek a remény szikráját látják. Ugyanennek a Jan Palachnak a temetésén a közönségből valaki a következő észrevételt tette: „Micsoda országban élünk! Ahol az egyetlen jövőbe mutató fény egy fiatal fiú égő teste.”

Persze az önfelgyújtás a buddhista hagyományban nem ugyanaz, mint a politikai indíttatású önfelgyújtás: az elképzelés és a motiváció éppúgy különböző itt, akárcsak a társadalmi hatás. S bárha a vietnami szerzetesek tettében vitathatatlanul fontos a vallási-kulturális háttér, a politikai önfelgyújtás a huszadik és huszonegyedik században a saját jogán is alapvető szimbolikus gesztussá vált. Sajátos céljaiktól (misztikus megvilágosodás vagy politikai tiltakozás) függetlenül, valamennyi önfelgyújtó ugyanabban a vágyban osztozik: felülemelni az emberi testet a tisztán biológiai meghatározottságán és a tűz révén felhasználni más, magasabb célok elérése érdekében.

Ahhoz, hogy az önfelgyújtás politikailag értelmezhető legyen, kell valaki, aki elmeséli a történetet. Egy efféle gesztusnak semmi értelme nem lenne, ha nem válna történetté. Annyi ember hal meg hiábavaló módon (indiai földművelők, például), csak mert önfelgyújtásuk nem talál narrátort. Nem tudhatjuk, Thích Quảng Đức neve például mit jelentene ma az újságíró David Halberstam és a fényképész Malcolm Browne nélkül, akik történetesen az esemény szemtanúivá váltak és beszámoltak róla a nyugati médiában. Nem sokkal halála után Jan Palach irodalmi alakként kezdett új életet, és számtalan színműben, versben, regényben és esszében tűnt fel. Pier Paolo Pasolinitól Ernesto Sábatoig, Václav Haveltól Milan Kunderáig, kelet-európai és nyugati szerzők is rengeteget írtak Palach önfelgyújtásáról és ennek politikai jelentőségéről. Újabban Mohamed Bouazizi utóélete alakul úgyszólván a szemünk előtt. Ami Bouazizi esetében új, az természetesen az új közösségi média szerepe. Nála elsőként nem egyéni szerzők kreálták vértanúságának történetét, hanem egy új típusú, bizonyos értelemben kollektív, láthatatlan, arctalan, mégis mindenütt jelenvaló és elképesztően erőteljes narrátor.

Ám ahhoz, hogy egy ilyen történet hiteles – vagy akárcsak lehetséges – legyen, a történetmesélőnél fontosabb, hogy bűnös lelkiismerettel szembesítsen. Semmi sem alkalmasabb arra, hogy a mártírtörténet formálódását elősegítse. A mártíromság (a politikait is ide értve) éppannyira az elkövetőé, mint azoké, akik a szemtanúivá válnak. Az önfelgyújtó halála, függetlenül attól, hogy mennyire látványos, egészen értelmetlen marad, ha nem ragadja meg a befogadó tekintetet – amíg tehát nem egy olyan közösségen belül jelenik meg, amelyet a bűnös gondolatok és érzések mardosnak. A büntudat számos tényezőnek tudható be, eredhet az igazságtalanságok szokásszerű tolerálásából, kollektív gyávaságból és etikai zsidbadságból, a politikai elnyomással szembeni passzivitásból, a legyőzöttség általános érzéséből az erőszakkal (egy totalitárius kormánnyal, az idegen katonai megszállással stb.) szemben, melyet éppannyira legyőzhetetlennek, mint amennyire illegitimnek vélünk. Más szavakkal, az önfelgyújtók olyan társadalmakban hatásosak, amelyek, részben szolgálalkúságuk miatt, felelősséget éreznek, és amelyekben a bűnrészesség, a kölcsönös neheztelés és bizalmatlanság érzése nem csupán megmérgezi az emberek magánéletét, de aláássa mindazt, ami a társadalmi életből még megmaradt.

Az önfelgyújtók tette lefegyverzően egyszerű: megtörik a varázslatot; ami aztán elindítja a hatalmi háló szétbomlását. Ennek eredményeként azonnal „megmentőnek” és „megváltónak” kiáltják ki őket, miközben néha, mint Bouazizi esetében, történetesen pont akkor gyútanak meg egy gyufát, amikor a társadalmi feszültség puskaporossá vált. A szemtanúk elfogadásának ereje egyenesen arányos a kollektív büntudat mértékével; ha az önfelgyújtó bármitől is megszabadítja őket, az pontosan ez a nyomasztó érzés.

A Bouazizi eset azért is figyelemreméltó, mert egyedülálló módon vet fényt a tömeg szerepére az egyéni önfelgyújtás kiváltásában, alakításában, végül pedig újraértelmezésében. Míg Palach és Ďuč bizonyos politikai eszméket tápláltak, mindent előre megterveztek, és gesztusukat radikális politikai tiltakozásnak szánták, Bouazizi tette mögött – amennyire tudjuk – nem állt sem tervezés, sem világos politikai vízió. Az elnyomást és a méltánytalanságot a régióban természetesen millióan mások is nap mint nap tapasztalták.. Ám az ő akcióját látszólag a személyes megalázás (és a sértett férfi büszkeség) különös esete váltotta ki: egy rendőrnő méltatlanul bánt vele. Példája arra mutat rá, hogy amikor az idő megérett, a történet megalkotja saját szereplőit. Mások könnyen azonosulhatnak ezzel a megalázottsággal, és ebből indulnak ki.

Öntudatosan vagy sem, az önfelgyújtók ilyen körülmények között válnak közösségük alapvető alakjaivá. Szörnyű haláluk, a kimondhatatlan szenvedés, amin keresztül kell menniük, az esemény szélsőségesen erőszakos jellege – mindezek döntően hozzájárulnak ahhoz, hogy a közgondolkodásban mitikus hőskökké váljanak. Még fontosabb, hogy haláluk úgy is megjelenhet, mint amit René Girard „alapító halálnak” nevez. Ígéretekkel és korlátlan lehetőségekkel teli időt jeleznek, egyedülálló ontológiai minőség időszakát, melyre a jövő – természetesen, egy jobb jövő – épülhet.

Gyakran nehéz az önfelgyújtásról egységes jelenséggé beszélni, mivel bizonyos értelemben a sikeres önfelgyújtás összes példája egyedi arculattal rendelkezik. Erős személyiségükből kiindulva az önfelgyújtókat nem könnyű egyértelmű mintákba szorítani. Továbbá az is, ahogyan „sikeressé” válnak, ha ez egyáltalán megtörténik, kontextustól és kultúrától függően változó. Bouazizi gesztusa heteken belül lángba borította Észak-Afrika politikai világát. Jan Palach esetében viszont húsz év kellett, hogy hatással legyen hazája eseményeire, és a rendszer megváltozásához vezessen. Az 1970-es és 1980-as években a csehszlovák disszidensek sokat köszönhetnek Palach tettének. Beszédesebb, hogy sok történész a csehszlovák kommunista rendszer esetében a „vég kezdetének” az 1989 januárjában tartott „Palach Hetet” tekintik: a Palach haláláról való megemlékezést, amit a hatóságok igyekeztek erőszakosan elfojtani, így indítva be azokat a folyamatokat, amelyek hónapokkal később a Bársonyos Forradalomban teljesedtek ki.

Egyéni jellegzetességeiktől függetlenül a politikai önfelgyújtások mindig ezt a sajátosságot mutatják: egy ember erőszakos halálát kollektív tapasztalatként értelmezik újra, így adva neki értelmet. Azokban a közösségekben, ahol felbukkannak, bizonyos regenerálódást és megújulást idéznek elő, egy új politikai kezdet ígéretét hordozzák. Bármennyire furcsán hangozzék is, ezekben az esetekben a halál messze nem megsemmisítő hatású, hanem életerősítő eseménnyé válik. A „meghalás művészetének” e ritka gyakorlói nem borús alakok vagy az önpusztítás apostolai. Ellenkezőleg, végül felismerjük, hogy tettük ajándék, egy igen különleges ajándék. Azt mutatják meg – Simon Critchley szavaival – hogy „annak tanulása, hogyan haljunk meg, egyszersmind azt is megtanítja, hogy hogyan éljünk”.

Fordította: Nemes László

A szöveg angol eredetijének forrása:

A Light for the Future: On the Political Uses of a Dying Body. *Dissent*, 2011

https://www.dissentmagazine.org/online_articles/a-light-for-the-future-on-the-political-uses-of-a-dying-body